

RÉTOR, RÉTORI MŰVELTSÉG, RÉTORI ÉLETFORMA A RÓMAI KULTÚRA HELLENISZTIKUS KORÁBAN

Írta: VAJDA LÁSZLÓ

Az i. u. első századok a római kultúra nagy eszmei harcaitól zajosak. A rétorok és életfilozófusok vívják hangos csatáikat. Ők e római-hellenisztikus kultúra legjellegzetesebb típusai. Az eszmei ellentétek szinte személyes ellenségként állítják szembe a rétor és az életfilozófust. A harcoló felek mögött háttérként két egymással harcoló műveltség és életforma bontakozik ki. A harcban a műveltek összessége résztvesz, mert műveltségük, mit egyrészt a rétoroktól, másrészt az életfilozófusoktól sajátítottak el, kit a rétorok, kit meg az életfilozófusok oldalára állít a küzdelemben. Életformájuk részint a rétori, részint az életfilozófusi életforma bélyegét hordja magán.

E

A rétor

A rómaiak egészen a császárság koráig a szónokot kizárólag orátornak nevezték. A későbbi keletű, görögből átvett rétor szó a szónoklattanítót jelentette, majd — akár a görögöknél — magának a szónoknak jelölésére is szolgált, sőt TACITUS napjaiban a »szónok« értelemben már általánosan elterjedt használata. E kor még az orátor nevet is alig tartotta fenn [1].

A két szó története mögött korok lelke húzódik meg. Az orátor a még hellén kultúrhatástól gyökeresen át nem formált római világnak a szónoka. A rétor feltűnése Róma fórumain a hellenizmus térfoglalását jelzi. Még csak szónoklattanítóként működik, de a minden ízében hellenizált latinságnak már szónoka is. Diadala az orátor pusztulását vonja maga után.

Bár az orátor és rétor fogalmi kettőssége fokozatosan eggyé olvadt [2], mégis az orátort és rétor mély szakadék választja el egymástól: a lelki alkat és világszemlélet különbözősége.

TACITUSNAK a szónokokról írott dialógusában Aper, az új idők szellemének megtestesítője, a rétor, a régi idők orátorainak szónoklatait borzalmasnak, formátlannak, durvának ítéli [3]. Úgy viszonylanak az új idők szónoklataihoz, mint ama régi kor otromba kövekből és formátlan téglákból emelt templomai az új kor márványtól csillogó és aranytól ragyogó templomaihoz [4]. A művésziesség igényével lép fel a szónoklattal szem-

ben, s benne a rétori műveltség nyilvánvaló hatásaként a szónoknak a műalkotóval azonosított képe él. Bizony a letűnt idők orátorai nem voltak műalkotók, szónoklataik nem voltak műremekek. Innen az újak idegenkedése a régiek iránt.

Az orátor CATO szavaival »vir bonus, dicendi peritus«, azaz a beszédben járatos jó ember. E szerint elsősorban az erkölcsiek jönnek számításba; erkölcsi alap nélkül nem lehet senki sem szónok [5]. Etikus egyéniség tehát az orátor, rajong a jóért és gyűlöli a rosszat. Magasztos feladatának csak így felelhet meg, — hiszen ő a nép vezetője, legfőbb patrónusa. Szava döntő súllyal határozza meg annak állásfoglalását a legfontosabb kérdésekben, beszédével hatalmas tömegeket irányíthat a jó útra, vagy bonyolíthat hamis útvesztőkbe. Szuggesztív hatására megszilárdul, vagy megrendül az állami és magánélet alapja, a tiszta erkölcs. Ha nem adja meg minden szavának értékét ércfedeztként etikus egyénisége, alkalmatlan a vezető szerepre, s felvirágzás helyett lezúllás kíséri tevékenységét. A Cato megkövetelte beszédben való jártasságot semmiképpen sem szabad a művésziesség igényének tartanunk. Szó szerint való értelmében kell vennünk: gyakorlat által beszélőképesseggé fejlesztett beszélőkészség, és nem több. Csak később, éppen a hellenisztikus hatás alatt változott meg a dicendi peritus jelentése olyképp, hogy a művészi beszéd követelményét magyarázták bele e jóval szerényebb igényű fogalomba. Mi sem áll távolabb a nagy cenzor puritán lényétől, mint az, hogy formagondjai legyenek. Nem a beszéd formájára, hanem a tartalmára helyezi ő a súlyt, nem a »hogymondja«, hanem a »mitmond« határozza meg szemében a szónok értékét; az, hogy miként foglal állást? Az erkölcsi jó vagy a rossz igájában? Ezt pedig egyénisége dönti el. »Ragadd meg a dolgot, a szavak majd adódnak« — mondja [6]. Nem kell törődni a szavakkal, csak a helyes beállítással — eredményezhetett-e ez mást, mint ama régi templomok módjára otromba szókövekből és formátlan szótéglákból felépített beszédet, mely azonban az etikus egyéniség meggyőződésének erejét méltósággal izzította át, mert az »én« mélységeiből szakadt fel.

Nem az ékesszólásra nevelték hát a régi rómaiak a majdani orátort, hanem népvezetői hivatására, nem az iskola, hanem az élet volt a tanító-mestere. A római ifjú atyáinak, a nép nagyjainak oldalán vett részt a vita forensis-ben, ott ihlette meg lelkét a jó ügyért küzdő szónok meggyőződésből fakadó heve, s felháborodása, mire a rossz látása ingerelte. Ott nyerte az első ösztönzéseket arra, hogy férfikorában majd ő is oly lelkesedéssel szálljon sikra az erényért, s oly megvetéssel utasítsa vissza a bűnt. Így érlelődött etikus egyéniséggé, s egyénisége lett záloga annak, hogy alkalomadtán majd helyesen állítja be az ügyet, amelyért küzdeni indul, s beszédének a tartalma értékes szónokká avatja. Az i. e. III. és II. sz. fordulóján a görögökkel való érintkezés mind sűrűbbé vált. Bevándoroltak a görög rétorok, a szónokká nevelésnek egészen új módszerét hozva magukkal. Nem a népvezetői hivatásra való előkészítés, hanem az ékesszólás elsajátíttatása volt e nevelés célja. Kivonták az ifjút az élet termékenyítő hatásai alól, s mint melegházi növényt, az iskola elzártságában tartották. Évek munkájával vezették be az ékesszólás rejtelseibe. Megismertették a szónoki beszéd különféle fajaival, a különböző stílusokkal, miket e szónoki fajok megkívántak, általában a művészi stílus eszközeivel, melyek-

nek birtokbavétele és mesteri kezelése csak hosszas tanulmányok eredménye lehetett. E görögök keze közül önképükre és hasonlatosságukra formált rétorok kerültek ki, akiknek minden erőssége a forma volt.

A rétor éles ellentétben az orátorral nem etikus, hanem esztéta egyéniség. Az etikum és esztétikum most nézett farkasszemet egymással először — de nem utoljára! — az európai kultúra történetében. A jónak és szépnek az a szintézise, melyet a kalokagathia fogalma fejezett ki, kibékíthetetlennek látszó tézissé és antitézissé hullott szét; az orátorban megtestesülő etikus egyéniség a jó és rossz, a rétorból kiütköző esztéta egyéniség pedig a szép és csúnya szempontjából ítélte meg a világot; azt inkább a tartalom, ezt inkább a forma érdekelte. A Rómában megtelepedett görögök fennen hirdették, hogy a forma öncél [7]. A formai érték tehát független a tartalmi értéktől, s ez alapon eltekintve a tartalomtól, mely etikailag jó vagy rossz irányban kíván hatni, magáért a formáért értékeltek az erkölcsileg mégoly káros hatású szónoklatot is, de selejtesnek nyilvánították, bármennyire is a jó szolgálatában állott, ha híjával volt a formai tökéletességnek. Az öncélú forma jelszavával fölébelyezték a formát a tartalomnak, azaz a szépet a jónak, s ezzel a szónoklatot erkölcsi komolyságából művészi játékossággá süllyesztették — feldíszítették a »formai« szépséggel, de kilopták belőle a »tartalmi« jóságot. Alexandria nagy kultúrvásárán mint kufárok kínálgatták portékájukat a rétorok: busás jutalom ellenében hajlandók voltak bárkit megtanítani arra, hogyan lehet a jót rossznak, a rosszat jónak feltüntetni — a forma bűvészmutatványaival. Mint szónoklattanítók a legalaposabb ismerői, mint szónokok virtuóz kezelői a formának.

Érthető, hogy ama régi kor durva, csiszolatlan, de erkölcsileg romlatlan latinjai idegenkedtek a beszivárgó görög rétoroktól. I. e. 161-ben szenátori dekrétumot hoztak, mely kitiltotta őket Róma területéről. Félték a raffinált kultúrlényektől, a köz- és magánélet erkölcsi tisztaságának megmetelyezőit látták bennük. Nem voltak-e messze földön hirhedtek arról, hogy elhitetik a jóról, hogy rossz, a rosszról, hogy jó, és nem igazolták-e rossz hírüket azzal, hogy a nemzetnevelő szónoklatot csak formának fogták fel, s ügyet sem vetettek arra, hogy tartalmával az erényt vagy bünt-magasztalja? Legkönyörtelenebb ellenségük CATO volt, ez ércbeöntött méltóságteljes szobra a régi római szellemiségnek. Mintha a múlt időknek lelke élne benne tovább, melyről azt írja, hogy a költői mesterségnek nem adózott tisztelettel [8]. Maga sem nagy tisztelője a költészetnek, éppen mert hite szerint a forma síkján mozog, s az ő szeme állandóan a tartalmat fürkészi. »Olvass sokat — írja — de felejts is el sokat az olvasmányaid közül; csodálatos dolgokról beszélnek ugyan a költők, de elhinni nem szabad azokat« [9]. Oly tételeket keres, melyeket el kell hinni, s kötelesség követni, már pedig a görög s a nyomdokaiba lépő latin költészet, ahogy ő látja, nem ezek törvénykönyve, hanem a hangzásával fülbemászó és képszerűségével szemet bűvölő szóáradat. Innen ered iránta táplált gyanakvása és szüntelen bizalmatlankodása, mit csak fokoztak a görög rétorok, akik a költészettől tanulva a szónoklatban is a formát tartották fontosnak, mit sem törődtek azzal, hogy a tartalom a jó vagy a rossz szolgálatában áll-e, és nevelés helyett a gyönyörködtetést tűzték ki célul. CATO idegenkedését az irodalom egészére kiterjesztette, mégpedig a görög irodalomra, mely minden írásban való megnyilatkozást műalko-

tássá légiesített, s a tartalmat, tekintet nélkül arra, hogy erkölcsileg hasznos vagy káros az, tetszetősen a forma színes köntösébe öltöztette. Oly jámbor félelemmel fordult el tőle, mint amily jámbor félelemmel kerülték a keresztenyek az ördög munkáit. »Mindent megmételvez a görög irodalom, ha egyszer hatása alá kerülünk« — írja [10]. Az ő bensejét mardoshatta a legsötétebb kétségbeesés, hogy ezek az »irodalmárok« kifejlesztik az ifjak szépérzékét, de mivel nincs rá gondjuk, elsorvasztják az erkölcsi érzékét, s az új nemzedék felnőve majd mesterei példájára a forma szépségével szédíti el a népet, ahelyett, hogy a tartalom jóságával győzné meg. Ezért volt fáradhatatlan abban, hogy meggátolja az ifjúságra való hatásukat.

Erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. Lassan-lassan a görög rétorok mellett feltűnedeztek a latin rétorok is. A hellenizmus elindult hódító útjára. Szónoklattanítással foglalkoztak — a rétor szó ez időben még szónoklattanítót jelent — s nevelőik hű követőjeként a forma fontosságának hirdetőivé lettek, és továbbbszármasztaták a formára vonatkozó gazdag ismereteiket. Munkásságuk eredménye nem maradt el. Szónoklattanításuk révén kifinomult az ízlés, fejlődésbe lendült a nyelv. Neveltjeik révén, akik csiszoltabb ízlésük útmutatását követve, a nyelvanyagot fúrva-faragva, már művészi köntösbe öltöztették mondanivalójukat, a szónoklat virágkorának előkészítőivé váltak. Üttörő kezdeményezésük nélkül CICERO nem emelhetne volna egyszeriben a legmagasabb művészi tőkélyre a szónoklat nyelvét, s nem talált volna e teljesítményét méltányoló elismerésre a polgárok körében.

Szeretik CICEROT — talán QUINTILIANUS nyomán — a catói vir bonus, dicendi peritus megtestesítőjeként emlegetni. Valóban az, jobban mondva csupán az árnya annak. Oly korban élt, mikor a köztársaságot fojtogató egyeduralmi törekvések alkalmazkodásra készítették a nála szilárdabb jellemű férfiakat is, s így a vir bonus eszményét fölöttébb töredékesen váltotta valóra; igénye az erkölcsiségre vitathatatlan, de erkölcsisége ugyan-csak vitatható. Dicendi peritus, de ezen már nem a catói beszélőkészségből gyakorlattá kifejlesztett beszélőképességet kell értenünk, hanem formaművészetet. A forma tudatos művésze ő. CATO megdöbbenne, ha dolgozószobájába bepillantva látná, mint gyötrődik, hogy megtalálja a legmegfelelőbb szót, kiötvözze a ragyogó retorikai díszet, kiverje a vágyott ritmust, és hallaná mesterművei behízsgáló zengését. Megdöbbenne, mert felfogása szerint a formatörekvés mintha már magában is veszélyeztetné a tartalmi jóságot, mintha a népvezetői hivatás méltósága kizárná azt, hogy a szónok egy személyben művész is legyen.

Mégis: ő az utolsó oratora a latinságnak, mert neki még volt irányító, formáló szerepe a közvélemény alakításában, s ő még hatással volt az események fejlődésére.

A köztársasági államformát követő császársági államformában a népuralmat az egyeduralom váltotta fel, a szabad véleménnyilvánításnak a korlátlan császári akarat vetett gátat. Megszűnt a szónok szociális hatásképessége, nem emelhetette fel szavát, hogy utat mutasson a közösség létkérdéseinek megoldásában, nem indíthatta meg a tömeget, hogy e kérdésekben jóra törekvő és rosszat gyűlölő lényének lelkiismeretére hallgatva döntsön, mert a tömeg már nem képviselt hatalmat, a kérdések megoldója és az út kijelölője pedig a teljhatalmú caesar volt. Kihalóban a szenátus

és fórum harcos élete. *QUINTILIANUS* (mintegy a múltat visszavágyva, a jelent vádolva mondja: »fontosabb ügyekben tűnik ki még inkább a szónok igazi nagysága, mikor irányítania kell a szenátus tanácskozásait, s a megtevesztett népet a helyes útra kell visszavezetnie« [11]. Az ő korában már csak apró-cseprő magánpercek vádlói vagy védői tisztjének betöltésére korlátozódott működési köre, s ez nem orátorhoz méltó feladat volt. *TACITUS* azt mondja megvetőleg korának e keserű kenyérre fanyalodott szónokáról, hogy inkább nevezhető jogi tanácsadónak, ügyvédnek vagy bármi másnak, csak nem orátornak [12].

A történelmi adottságok kényszerűsége folytán így tűnt le az orátor az élet színpadáról. Helyét a szónoklattanítóból szónokká vedlett rétor foglalta el. Minthogy a szónoklat többé nem tárgyalhatta a hullámozó élet nagy eseteit, s nem lehetett hatással az élet alakulására, tartalmilag jelentéktelenné vált, s mint ilyen sajátították ki a rétorok formagyakorlatok számára. Veszély és felelősség nélkül játszhattak vele. Eddig csak a tanítványaik okulására mondott mintaszónoklataikkal most már a nagyközönség előtt léptek fel. Beszédek tárgya vagy régi fórumai esetek, vagy kiagyalt esetek, egyszóval képzelt helyzetek. Így fiktív alakokat és fiktív tetteket védenek vagy támadnak, gáncsolnak vagy dicsőítenek, s dialektikájuk latbavetésével versenyre kelnek, hogy melyikük képes a legbűnösebb figurát a legerényesebbnek, a helytelen cselekedetet helyesnek elhittetni és viszont [13]. Persze, fonák dolog lenne ezekben az etikus magvú tartalom után kutatni, hiszen az artisztikus forma mutogatására írták e csak művészek. Ki várt volna útbaigazítást az élettelen fikciótól? A hallgatóság műélvezetet kér, s a rétor műremeket kíván alkotni. Formavirtuóz. Logikájának a szofistáktól eltanult saltomortaleival és gondolatficamáival, dúsan díszített nyelvével, mondatainak ritmusával, s hanghordozásában kicsengő zeneiségével, egyszóval formai elemekkel szerzett esztétikai gyönyört közönségének. E görög műveltségtől szaturált kor műélvezetre csődülő publikumának hihetetlenül fejlett formaérzéke volt. Ha görögül tartották a deklamációkat, meghallgatták azok is, akik nem értettek görögül, csupán a beszéd nyelvezetének kipattogó ritmusáért és hullámozó melódiájáért. Csodálták, mint a szépen csattogó csalogány énekét [14]. *PLINIUS*, az előadótermek egyik legszenvedélyesebb látogatója számos levelében írja le, hogy mily gyönyörűséget szereztek neki e rétori műremek. Néha-néha alkalmi beszédet is mondott a rétor, s ilyenkor az élet vetette fel témáit, de állásfoglalását eleve meghatározta az alkalom, mely császári érdekekben szólította a fórumra. Hogy a vele szemben támasztott követelményeknek megfeleljen, kényszerült bűvészi ügyességgel a rosszat jónak, s a jót rossznak feltüntetni. Így e nem fiktív beszédekben is jelentéktelen volt a tartalom, s a formának jutott a fontos szerep: disszel, ragyogással hirdetni az alkalom nagyszerűségét. A fórumot betöltő ünneplő közönség nagy tetszéssel fogadta e »remekműveket«.

A *catoi vir bonus*, *dicendi peritus* jelszót most is egyre hangoztatják, de míg *CATO* idejében a *vir bonus-on* volt a hangsúly, most a *dicendi peritus-ra* húzódott. E hangsúlyeltolódás magában foglalja a vázolt fejlődés kezdő- és végpontjának ellentéteit. A *CATO* korabeli szónok etikus népvezető, a *TACITUS* korabeli esztéta művész; a szónoklat akkor csupán tartalmi érték, most csupán formai. *CICERO*n haladt keresztül a fejlődési vonal, aki még népvezető és művész egy személyben. S ha a régi, irányítást

váró tömeget behelyettesítjük a műélvezni vágyó közönséggel, a kép, mit így kapunk, híven tükrözi a túléllett görög kultúra színfoltjait a latin tájakon. A gyökeréig hellenizált latinság kora ez, Aper szónoklat és szónokideálja e talajból hajtott ki.

Talán visszatetsző a mai embernek a szónoklatot, mint az epikát, drámát és lírát, műalkotásnak felfogni, s a szónokot művész-számba venni. Korunkban a szónokiasságnak némileg peioratív jelentése él, s vajmi kevés köze van a költőiességhez, éppen ezért a szónoklat és költészet, szónok és költő nem egykönnyen összekapcsolható fogalmak. Nem így akkor. Rhetorika és poézis, szónoklat és költészet egymásba olvadtak, s a rétor szónok voltánál fogva művész is. Felfoghatjuk ezt a jelenséget akár a költészet elszónokiasodásaként, akár a szónoklat elköltőiesedéseként hanyatlásnak vagy emelkedésnek, de mindenképpen tény.

A szónoklat műformája az eloquentia, az ékesszólás volt. Korunkban ez tényleg kizárólag a szónoklat nyelvére jellemző, de TACITUS már idézett dialógusából kitűnik, hogy a költői alkotások műformáját is az eloquentia névvel jelölték: Aper így szól: »Én az eloquentiát és annak minden nemét szentnek és tiszteletreméltónak tartom. Nemcsak a tragédiának vagy az eposznak komoly méltóságát, hanem a lírának kellemét, az elégiának szilajságát, a jambusoknak csípősségét, az epigrammáknak játékosságát is, s azt hiszem, ahány faja van még az ékesszólásnak, azt mind előnyben kell részesíteni a többi művészetek fölött« [15]. Tehát a tragédia, az eposz, a líra, az elégia, a jambus, az epigramma éppúgy az ékesszólás köntösében jelennek meg, mint a szónoklat, melyet Aper az ékesszólás csúcspontjának nevez (arx eloquentiae) [16]. Nem is tehet másként, mert szónok, de a költő Maternus, »ama szentebb és magasztosabb ékesszólás művelésére« [17], a költészetre adja magát, s azt isteníti. TACITUS e helyei teljesen igazolják FRIEDLAENDER megállapítását, mely szerint a költészet e korban csupán egyik formája az ékesszólásnak — a nyelvbeli műalkotásnak [18]. Szónoklat és költészet, szónokiasság és költőiiség mint különböző fajok egyazon eloquentiának egymásba folynak. Nyoma sincs annak a szakadéknak mely napjainkban e kettő között tátong. A szónokiasságot és költőiességet elválasztó határok kialakulatlanságát mutatja az is, hogy a kor költészete legalább is annyira szónokias, mint amennyire költői a szónoklata [19]. Mintha kölcsönös szerződés állna fenn a költők és szónokok közt arra nézve, hogy egyik a másik kincséből büntetlenül rabolhat a saját alkotásának felékesítésére. OVIDIUS változtatás nélkül vitte át saját költeményébe PORCIUS LATRO rétornak némely mondatát, viszont ARELLIUS FUSCUS rétor meg sokat merített VERGILIUSBÓL [20]. TACITUS Aperje szerint a művészi szónoklatnak költői szépségekben kell bővelkednie, VERGILIUS, HORATIUS és LUCANUS szentélyének kincseivel kell magát ékesítenie [21]. QUINTILIANUS jegyzi meg, hogy LUCANUS, e kor legkiválóbb költői talentuma, rászorgalna arra, hogy inkább a szónokok, mint a költők utánozzák [22].

Nemcsak a költészet és szónoklat testvériesülnek így az eloquentiában. A történetírás szintén az eloquentia egy fajává vált. A formai elem lett benne uralkodóvá, s ez a jellegzetesen tartalmi beállítottságú munkának bizony nem kevésbé szokott hátrányára, mint előnyére lenni. A tartalmilag elértéktelenedett történetírás alakult át eloquentiaterméké. Mint a szónoklat, úgy a történetírás is a történelmi adottságok kényszerű-

sége folytán vesztette el tartalmi jelentőségét. Szemléletét a császári érdekek határozták meg, úgyannyira, hogy az igaz és nem igaz határai öszszefolytak benne. Így »halottan« sajátították ki a rétorok formatörekvéseik számára; a test csonkaságát a ruha pompájával fedezték. Ráaggatva az alkalmi beszéd minden díszét és csillogását, a császár dicsőítésére írt költeménnyé idomították — alkalmi történetírást űztek [23]. Sőt a valóságtól is elszakadva a kitalálás, a költészet síkján mozogva a fiktív beszédekhez hasonlóan fiktív történelmet gyártottak [24]. A levélírás szintén az eloquentia megnyilatkozási módja — oly műfaj, melyet a rétorok hoztak divatba.

A költészet a maga gazdag sokféleségében, a szónoklat, a történetírás és a levélírás — ezek alkotják az irodalom koronként változó tartalmát a római kultúra hellenisztikus szakaszában. Mindez irodalom oly értelemben, ahogy ma is irodalmi alkotásnak nevezzük azokat a műveket, melyeknek a forma jelentős tényezője.

Költészet és szónoklat rokonulása folytán a költő és a szónok is közel állanak egymáshoz. Jellemző, hogy a facundus jelző különbözteti meg átlag teljesítményű pályatársaitól a kiváló költőt éppúgy, mint a kiváló szónokot [25]. E közelségnél fogva igen gyakori, hogy a szónok egy személyben költő. Gondoljunk csak PLINIUS-ra és kortársaira, a rétor poétákra! PETRONIUSnál Eumolpus szatirikus célzattal állapítja meg a szónokokról, hogy mivel könnyebbnek tartják a költemények, mint az agyondíszített beszédek írását, belefáradva a szónoklatírásba, pihenésként a költészetre vetik magukat [26]. Költő, sőt a levélírás és történetírás műalkotássá emelkedésével levélíró és történész is a szónok. Talán PLINIUS a legjobb példája a rétor irodalmi sokoldalúságának. Bár az utókor főként csak a nagy levélíró látja benne, de kora mint költőt és szónokot is ünnepelte. S nem egyedül rá jellemző e sokoldalúság. A leveleiben megelevenedő híres rétorok mind az irodalom több ágának művelői. Egyik kedveltje, POMPEIUS SATURNINUS, szónoklatokat, verseket és történelmi munkákat írt [27].

Íme, a rétor, mint a római hellenisztikus kor alkotóművésze! Birodalma széles; szélesebb, mint a ma élő íróművészé, mert hisz akkor az irodalom fogalma tágabb volt, mint ma. De az oly különbözőnek tetsző irodalmi fajok eggyé olvadnak a mindent elsőprő eloquentiában, s ő azáltal, hogy az eloquentia avatott mestere, költő, szónok, levélíró és történész, mert a költészet, szónoklat, levélírás és történetírás e korban nem egyeb, mint ékesen szólás.

A rétori műveltség

Korántsem szabad azt hinnünk, hogy az eloquentia csupán az irodalomművészet nyelve. Szükség volt erre a gyakorlati életben is. Nemcsak a tanárok, jogászok, hanem a magasabb rangú államhivatalnokok, katonatisztek sem lehettek meg nélküle. Általában mindenkinek, aki előkelő rangot akart kivívni a maga számára az életben, rendelkeznie kellett eloquentiával [28]. Érthető tehát, hogy valósággal előzönlöttek a tanulmánygyókok a rétorok nagyszámú iskoláit. Hatalmas tömegek sajátították így el az eloquentiára képesítő rétori műveltséget.

A rétori műveltségnek az irodalmi műveltség volt a magva. Irodalomismeretet, irodalomértést, sőt a legmagasabb fokon irodalmi tevékenységet jelentett, mert az irodalmi tevékenység e korban csúcspontja az irodalmi műveltségnek: az irodalomismeret és irodalomértés lecsapódása. Ez utóbbiak csupán az irodalmi tevékenységre való képesítés szempontjából jöttek számításba. Az irodalmi műveltség körül kristályosodott ki a többi műveltségi anyag. Csak azon tudományokat foglalta magában, melyek az irodalmi tevékenység szolgálatába voltak állíthatók. QUINTILIANUS szerint ugyanis az alkotásban különböző tudományoknak kell egymásba olvadniuk, mint a mézben a különféle virágok ízének. »Azok a kis oktan állatok nemde a legkülönfélébb fajtájú virágokból és nedvekből készítik a mézet, melynek ízét semmiféle ügyességgel sem lehet utánozni?» [29] — írja. Éppen így kell a tudományok legkülönfélébb mezeiről összehordani az alkotás elemeit, de úgy, hogy az alkotás egységes ízű legyen, mint a méz, s a különféle elemek majd »titkon éreztetik erejüket, s észrevétlen fejtik ki működésüket« [30].

Az alkotás volt e rétori műveltség elérendő célként kitűzött eszménye: a forma, az eloquentia. Ennek főfajai szerint tagozódott az szónoki, költői, történelmi vagy episztoláris művekre. Mégis az alkotáson, mint szakbavágót, elsősorban a szónoki művet kell értenünk; QUINTILIANUS is a szónoki beszéd létrejöttét fejtegeti.

Az ideális szónok típusát akarván megrajzolni, az *Institutiones oratoriae*-ben valóságos kompendiumát adja annak az irodalmi műveltség köré lerakódott egyéb műveltségi anyagnak, melyet az ifjúnak el kell sajátítania. Mindenekelőtt tudjon görögül, mert a görög irodalom ismerete elengedhetetlen. Ajánlatos, hogy a göröggel mindjárt csecsemő korában, még anyanyelve előtt ismertessék meg [31]. Értenie kell a filozófiához; mégpedig annak mindhárom ágához: az etikához, fizikához és logikához [32]. Járatosnak kell lennie a jogtudományban [33]. Otthonosnak kell lennie a nyelvészetben. Csak a nyelvészetileg képzett ember beszélhet vagy írhat nyelvtanilag helyesen, csak előtte táruznak fel a nyelv finomságai, csak ő ismerheti fel a synonymák egy jelentés mellett való értelmi s érzelmi különbségeit [34]. Zeneileg is képzettnak kell lennie, mert a ritmus és melosz, az ütem és dallam, a nyelvzene e feltételei legtisztábban a zenében érzékelhetők [35]. Tanulmányoznia kell a geometriát, mert a forma, a rend, a szám tudománya, s ezek éppen a szónoklatban játszanak nagy szerepet. »Maga a rend, mely elengedhetetlen a mértani tudományban, nem éppúgy szükséges-e a szónoklatban is?«, s a mértanban »felállított tételekből való következtetés nem áll-e úgyszólván csupa szillogizmusokból?« [36]. Bár QUINTILIANUS nem említi, tudomásunk van róla, hogy a rétoriskolákban a képzőművészetekkel is foglalkoztak elméletileg a tanulók [37].

Nem szabad elfelejtenünk: QUINTILIANUS az ideális szónok típusát rajzolja meg, s így e vázolt műveltségi anyag annak arányaihoz mért. De vajon korának valósággal is élő szónoktípusa egyaránt bírta-e minden elemét? QUINTILIANUS egy-egy jelenére célzó megjegyzéséből tisztán kiviláglik, hogy az eszményi kép mely színeit kell halványítanunk, hogy a valóság képét nyerjük. Jellemző a filozófusok elleni kirohanása és a szónokokhoz intézett buzdítása. Támadja a filozófusokat, amiért a filozófiát bitorolják, s lelket önt a szónokokba, hogy hódítsák vissza a tőlük

jogtalanul elrablott kincset, hiszen őket illeti e tudomány művelése [38]. Azt tudjuk, hogy ez időben a logikával igen behatóan foglalkoztak a szónokok, úgyannyira, hogy gyakran összetévesztették őket a leghajszálhasogatóbb és legfélelmesebb logikusokkal, a szofistákkal. Viszont az is ismeretes, hogy az etikát és fizikát a logikát szinte elhanyagoló és megvető életfilozófusok művelik szenvedélyesen, akik lekicsinylőleg nyilatkoznak a gondolatjátékot űző szónokokról. Mindezeket összevetve biztosan következtethetjük QUINTILIANUS fentebb idézett megjegyzéséből, hogy korának szónokai, ha nem is a filozófia egészét, de az etikát és fizikát mostoha gyermeknek tekintették. Mikor a jogtudományi ismeretek nélkülözhetetlenségéről beszél, röviden kitérve az akkori viszonyokra, ezt mondja: »Ismerem ugyan a nálunk dívó szokást, s azokra is gondolok, akik ott ülnek mintegy a láda mellett, s adogatják kézhez a fegyvert (a. m. az alkalmazandó törvényeket, jogszabályokat) a szónoknak, s azt is tudom, hogy a görögök épp így szoktak cselekedni, amiért pragmatici nevet adtak nekik« [39]. Kétségtelen tehát, hogy a QUINTILIANUS korabeli szónok jogi jártassága is hézagos volt.

QUINTILIANUS ideális szónoka orátor, mégpedig a vir bonus, dicendi peritus értelmében: népvezető és művész, — korának szónoka pedig rétor, »csak« művész. Az etika, fizika és jogtudomány elhanyagoltsága a szónok népvezetői jellegének megszűntével kapcsolatos. Miért foglalkoznék a rétor behatóbban a helyes állásfoglalásra és megítélésre vezető etikával vagy a balhiedelmektől megóvó fizikával? Miért merülne el a jogi szövevényekben? Állásfoglalásával nem befolyásol, ítéletével nem mozgat meg tömegeket, nem óvja a sokaságot a veszedelmes balhiedelmektől, nem alkalmazza a törvényeket és jogszabályokat az élettől produkált esetekre, hiszen nem vezetője, csak gyönyörködtetője a népnek.

Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy az etika, fizika és jogtudomány ismeretlen terület volt a rétor számára. Az irodalmi műveltség köré csoportosuló egyéb műveltségi anyag ezeket is magába foglalta, csak mivel nem voltak annyira az alkotás szolgálatába állíthatók, mint más disciplinák, kisebb jelentőséggel bírtak, és így háttérbe szorultak. A nyelvészet és zene, a logika és geometria szerveesebben működtek közre az alkotó munkában. Amazok külső, ezek pedig a belső forma felépítésének nehézségein segítenek keresztül. A formarajongó dicendi peritus számára nagy értéket rejtenek magukban, mégis a zene és geometria ismerete kevésbé terjedt el. QUINTILIANUS méltatlankodik is, hogy a zene valamikor »a mi foglalkozásunk körébe tartozott, csakhogy mivel a szónokok elhanyagolták, a philosophusok karolták fel« [40]. A geometriával szintén kisebb mértékben foglalkoztak. Elsősorban a nyelvészet és logika szerszámaival esztergályozta művét a rétor. Nélkülözhetetlenek a beszéd külső és belső formájának kialakításában. Éppen ezért centrális helyet foglalt el az egyéb műveltségi anyagban, kiemelkednek annak többi elemei közül. A rétorok műveiben gyakran található képzőművészeti utalások azt mutatják, hogy a képzőművészet elméletével is behatóan foglalkoztak: nagy hasznát vették ennek előadásuk csinosításában.

Ez az általános műveltség mint a tojás magvát tápláló fehérje burkolta, ölelte körül a rétorok szakműveltségét, az irodalmi műveltséget. Minthogy ennek legfelsőbb foka, az alkotás az irodalomismeret és irodalomértés gyümölcse volt, a rétornak széleskörű jártassággal kellett ren-

delkeznie kora és a múlt irodalmában, s elsőrangú képzettségre kellett szert tennie az írás-, illetve beszédművészet elméletében.

A rétorok irodalomismeretéről hű képet nyújtanak az oly munkák, mint QUINTILIANUS *Institutiones oratoriae*-ja, PLINIUS levelei, AULUS GELLIUS *Noctes Atticae*-ja. Az akkori irodalomfogalom szerint az irodalomismeret nemcsak a költészet, hanem a szónoklat, történelem és levélírás körére, egy szóval az eloquentia egész birodalmára kiterjedt. A szónoklat és költészet sajátos viszonyánál fogva természetes is, hogy nemcsak a szónoki, hanem a poétai munkák ismerete is elengedhetetlen volt. S »mert a történetírás igen közeli rokon a költészettel, mintegy prózában írt költemény« [41] — tájékozódni kellett a történelmi munkák felől is. A levélírás szintén mint az eloquentia egyik faja vonta magára a figyelmet. QUINTILIANUS, PLINIUS, AULUS GELLIUS könyvei tanúsítják, hogy mily alapos és szétterülő ismeretekkel rendelkeztek a rétorok az irodalom minden ágában, sőt az általános műveltség területén is. A szónoki műveken kívül a költői művek tanulmányozására fordították a legnagyobb gondot, hiszen a költészet szentélyéből kölcsönzött díszekkel ékesítették költőivé, művészivé beszédüket. A mesterek már kora ifjúkorukban megismertették növendékeikkel a költészet kertjének minden virágát [42]. Csak később olvastattak velük szónoki műveket, s készítették velük ezek nyomán beszédgyakorlatokat. De költészeti »olvasottságukat« akkor is állandóan felszínen tartatták azáltal, hogy alkalmat adtak a használatára. Nem ritkán költői formában íratnak dolgozatot a feladott témáról [43], vagy ami még gyakoribb volt: a témák mintegy ösztönöztek a költői módon való feldolgozásra. A mondaszerű vagy fantasztikus események, a félig hitregei, félig történelmi, vagy a képzelet csapongásaiból kitesztetődő alakok, a valóság és valóságatlanság határán álló helyzetek az ily témák anyaga [44]. Mind a költői formában való kidolgozásra szántak, mind a költői felfogásra csábítók egy irányban hatottak: felidéztek a költészetből a megfelelő analógiákat. A folytonos felszínen tartással gyökeresedett meg, s vált vérré a rétoriskolai tanulóknak a költészet ismerete.

A rétorok irodalomértése tulajdonképpen formaértés. *Tantum elo cutio, csupán a forma, a forma a fontos*, — mondja PLINIUS [45]. E mondas mottója lehetne a nemrég még modern *l'art pour l'art* irányzatnak, mely tehermentesítve a tartalomtól, ily meggondolással légiesítette az irodalmat nyelvzenévé, a piktúrát felbontott, kontúrtales színfoltok táncává. A csak formai elem értékelése magyarázza meg PLINIUS körének meggyőződését, mely szerint kitűnő leleménnyel pompás eszméket bárbarok is hirdethetnek, de a képek ügyes elrendezésére, változatos használatára, a stílus árnyalására, finom zeneiségére csak a tudósan képzett elme képes [46]. Hangos dicsőítése ez a formának, s nyílt lebecsülése az eszme gazdagságnak, a tartalomnak. Jellemző, hogy PLINIUS irodalmi-beszámolóeszerű leveleiben nem akadunk egy olyan kitételre sem, mely tartalmi szempontból méltatná a hallott vagy olvasott művet, de számtalan szétszórt megjegyzése van, mely a formát bírálja édes gyönyörűséggel, kéjes elragadtatással. Bőségben tolnak tollára a legfinomabb formai szépségek megérzékítésére alkalmas szavak. ISAEUSNAK nagy híre van — írja — és méltán. Meghallgatta beszédeit. Mennyi csín, báj, édesség, de ugyanakkor súly és fennkölség a prefációiban... És szavak, de milyen szavak! Keresettek és választékosak. Kiragyog belőlük nagy olvasottsága,

az írásban való járatossága... világosan beszél és fenségesen diszit... bő a szillogizmusokban... [47] POMPEIUS SATURNINUS történelmi próbálkozásairól is csak a forma szempontjából ír. »ki főgnak elégíteni — mondja — vagy az elbeszélés rövidségével vagy világosságával, vagy kellemével, vagy pompájával« [48]. E formaértést nagy gonddal fejlesztette ki az iskolai képzés: a hallgatók elméleti tudását a mai stilsztyikát, retorikát, poétikát magába foglaló, de még elemeire nem bomlott disziplina alapozta meg. A szofisztika eredményeinek figyelembe vételével egész kicsinyességbe menően precíz szabályokba foglalta a mondatfajok és ritmusfajok törvényeit, a kifejezés helyességének kritériumait. Tárgyalta a legapróbb részletekbe menően az eloquentia mind meganyí változatának sajátosságait.

QUINTILIANUS is tanúságot tesz amellett, hogy az irodalomismeret és irodalomértés egyaránt az alkotás céljait volt hivatva szolgálni. Szerinte azért szükséges a költészet ismerete, hogy a szónok mintegy gombostűre tűzött fiktív eseteket gyűjthessen, melyeknek majd hasznát veszi beszédének csinosításában, felékesítésében [49]. A történelem szintén nagy készletét nyújtja a régibb és újabb példákhoz, melyekből alkalom szerint válogathat tételei megerősítésére vagy az ellenfél tételeinek cáfolására [50]. Formaértőnek is azért kell lennie, hogy könnyedén találja meg a kifejezéseket, és biztonsággal válassza ki az éppen szükséges szavakat. »Mert hisz a költőktől veszünk elevenséget — írja — gondolatainkhoz, emelkedettséget a beszéd hangjához, szenvedélyes tüzet az indulatokhoz, találó hűséget a jellemzéshez« [51]. Éppígy a történelem nyelvezete is támpontul szolgálhat, mert »néha meg van engedve a kitérésekben még a történetírás ékes stílusát is használni« [52].

Széles irodalomismerettel, alapos irodalomértéssel felfegyverkezve, általános műveltségük gazdagságával túlterhelten láttak hozzá a rétorok az alkotáshoz. QUINTILIANUS alapján csak a szónoki beszédre kellene gondolnunk. Természetes is, hogy ideális szónoka, az orátor e téren tevékenykedik, de rámutattunk, hogy korának szónoka, a rétor az irodalom egészét kisajátította a maga számára, s a szónoklaton kívül egyaránt foglalkozott költészettel, történelemmel és levélírással. Mindezek magukon viselik a rétori eredet bélyegét. Messze csillogtatják alkotóik tanultságát. Tanítható és megtanulható az alkotás, vallották a rétorok éppígy: mint a XV. sz. humanistái [53]. Meg is tanulták a formai ügyeskedést, az értékes tartalom egybeállítását persze nem tanulhatták meg, mert ez nem megtanulható, de ezzel — szinte azt mondhatnánk: elvi alapon — nem is törődtek. A tanultságot már a forma is elárulja virtuóztatásával, de sokszor a tartalomból is kiütközik az, mégpedig a tárgyi tudás halmozásában. Ennek rendeltetése nem strukturális, hanem ornamentális. Különösen az etikai és fizikai reflexiók, tovább a képzőművészeti kitérések alkalmasak a »díszítésre«.

E tanultságot a költői alkotás tűri meg a legkevésbé, de az iskola alapos költészeti tanulmányainak hatásaként erre vetették magukat a legtöbben, úgy, hogy egy sajátságos költészet alakult ki: a tudós költészet. A rétorok költői tevékenységével vette kezdetét; a poeta natus-t a poeta doctus váltotta fel. Tanultság és költészet igen együttjáró fogalmak voltak, akár csak a humanizmus korában [54]. A Pisokhoz intézett Ars poeticában már HORATIUS is kifejtette, hogy nem a vad geniek, hanem a tehetséget

tanultsággal párosítók emelkedhetnek a legmagasabbra a költészetben [55]. A HORATIUS utáni időkben aztán egyre több a tanultság, s egyre kevesebb a tehetség. Nem is lehetett ez másképpen a PLINIUS tanultságot égis emelő és tehetséget lebecsülő jelszavának uralma idején.

A doctus poeta büszkesége, hogy tanult, s tanultságát minden alkalmat megragadva igyekszik kimutatni.

Az epikai darabokban különösen a leírások, betétek és szónoki beszédek használatával teregethette ki csodálkozó közönsége elé hatalmas tanultságát. Alkalmazta is ezeket fölös számban, hacsak egy lehetőség is adódott rá. HORATIUS még kárhóztatja a leírásnak únos-úntalan való beszövést. Mint messzevörösítő rongy — írja — úgy virít ki a mű egészéből az oda nem tartozó leírás Diana berkéből és oltáráról, a Rajnáról, s a bájos mezőn átkanyargó folyó hullámairól, meg a szivárványról [56]. PLINIUS éppen azért dicséri barátjának, CANINIUSNAK tárgyválasztását, mert a kiszemelt téma, a dáciai háború, bőven ad alkalmat a leírásokra. Beszélni fogsz — mondja — az új mederbe terelt folyókról, a folyókra vert új hidakról, a hegyszakadékok szélén álló táborokról [57]. E leírások rendszerint nem saját leleményei voltak a doctus poetának, hanem mint sablonokat használta fel a nagyok leírásait, hogy a hatások, a nyomok fennn hirdessék irodalomismeretét. Idegen tollakkal gyakran ékeskedtek ekkor a költők, de ezért senki sem illette volna őket a plágium vádjával, sőt elismerőleg nyilatkoztak nagy irodalmi jártasságukról. LUCANUS Pharsaliájába egész részeket vett át OEDIPUS Medeájából és Agamemnon-jából. Ugyanez áll a betétekre nézve. A szónokias párbeszédek közbeiktatása az előadás menetének élénkítésére lehetővé tette a logikailag palírozott elme kivillantását a finom okoskodásokban, a szellemes vágásokban és kivédésekben, a hihetlent is megdönthetetlennek bizonyító szillogizmusokban. LUCANUS Pharsaliája nagyszerű példáit nyújtja e beékelte szónoki beszédeknek. A leírások, betétek és szónoki beszédek az akkori ízlés szerint különös dísz és fényt adtak a formának.

A líra a tudósan képzett elme ötletziporkáinak, szellemeskedésének vagy filozófiai gondolatokkal kacérkodó tetszelgésének gyűjtőedényévé lett. Éppen ezért a lírai költemények nagy része gondolati líra, epigrammaszerű, pointírozott. Vannak »érzelmi« darabok is; ezeket a túlkultúrált ember sajátosan bonyolult, idegesen színezett, raffinementtel és pikantériával telített érzésvilága jellemzi. Azokat is, ezeket is a tanultság emelte addig még el nem ért magaslatra a forma tekintetében. Ha alig ismerünk is valamit közülük, Plinius leveleit olvasva alkothatunk némi fogalmat e csiszolt gyémántként ragyogó lírai apróságokról. »SENTIUS AUGURINUS poemái finomak, fenségesek, bájosak, epések, lágyak, édesek, s nyelvezetük a tárgyhoz alkalmazkodó hangnemet illetve mennyire találó, kifejező!« [58]

A tanultság teremtette meg egyrészt a végletekig vitt utánzást, de másrészt a végletekig vitt egyénieskedést is a nyelvben. Csak látszólag ellentétes egymással e két jelenség, de egy a szülőökük: a forma tökéletesítésére ösztönző tanultság. Az alkotók legfőbb vágya, hogy második, harmadik vagy negyedik CICERONAK, VERGILIUSNAK, OVIDIUSNAK, CALVUSNAK tartsák őket. STATIUS Thebaisának a végén kijelenti, hogy meg lenne elégedve, ha az isteni Aeneist csak távolról is sikerült volna utánoznia [59]. Az istenek legnagyobb ajándékának tartották, ha valaki egy

mintaképet szerencsésen utánzott. Jellemző e felfogásra, mely az utánzást a legmagasabbrendű művészi tevékenységnek tartotta, PLINIUS egy levele. Kitérő lelkesedéssel adja tudtul, hogy POMPEIUS SATURNINUS tehetségét mindig dicsérte, de most el van ragadtatva tőle. Sok irányú irodalmi munkássága közben versek írására is szentelt időt. De még milyen verseket írt! Aminőket csak CATULLUS vagy CALVUS készített — valóban olyanok, mint CATULLUSÉI és CALVUSÉI, ismétli lelkesedve. Alkalomadtán a lágy és könnyed költemények közé egynémely nyersebbet és durvábbat vegyít — s még ebben is valódi CATULLUS vagy CALVUS [60]. S az utánzók nem állottak meg HORATIUSNÁL, OVIDIUSNÁL, CATULLUSNÁL, hanem még régibb időkbe mentek vissza. Hadrianus kora óta ENNIUS, NAEVIUS, CATO formáját utánazzák nagy kedvvel. Maga a császár is — írja SPARTIANUS — CICERONAK elébe helyezte CATOT, VERGILIUSNAK ENNIUST, SALLUSTIUSNAK COELIUST [61]. PLINIUS említett levelében POMPEIUS SATURNINUST mint szónokot azért magasztalja, mert szavai zengők és régiesek (sonantia et antiqua) voltak. E stílusutánzatok antikvitásukkal valóságos pikanteriák lehettek a hozzáértők számára. A végtelenségig vitt egyéniesedésnek LUCANUS a példája. Formája extravagáns mind a szóhasználat, mind a képalkotás terén. Különös, szinte a barokk mozgalmasságában és nyugtalanságában díszeskedő képei: a katonák megsebzik a levegőt, a kardok melegek a vértől, majd hidegek és munkátlanok.

Az ezüstkor irodalma, melynek doctus poeták a megteremtői, köz tudat szerint a hanyatlás irodalma; kábító illatú, lázas színekben játszó virágja az antik kultúrának, szín illat és zene. Tantum elocutio. Hiszen a forma techniteseinek cizellált, nagy gonddal kiesztergályozott művirága. Nem véletlen, hogy a l'art pour l'art formakultuszának hirdetője, BAUDELAIRE éppen az ezüstkor irodalmát érezte magához legközelebb állónak. A dekadencia raffinált, bonyolult, tudós árnyalatokkal és fordulatokkal teljes stílusának e nagy művésze stílusideáljának mintegy előképét látta meg a hellenizmus irodalmában, mely merő formai szépség. A Franciscæ meæ laudes c. költeményéhez mellékelte jegyzetben ezt írja: »Nem gondol-e az olvasó is arra, mint jómagam, hogy a késői latin dekadencia nyelve... különösképpen alkalmas annak a módnak kifejezésére, ahogy a modern költői világ érti és érzi a szenvedélyt?« [62] Különösképpen alkalmas, mert raffinált, bonyolult, tudós árnyalatokkal és fordulatokkal teljes a stílusa, olyan, mint BAUDELAIREÉ. Hogyne tetszenének neki a LUCANUS Pharsaliájában festett verista képek: az egymás mellett álló tutajok, melyeket a halottak gyomrából kilógó belek mintegy hídként kötnek össze, — neki, »A dög« írójának!

Ime, a rétori műveltség Hatalmas gótikus torony, mely széles alapon nyugszik, s elkeskenyülve tör a csúcs felé. Az általános műveltség fundamentomára emelt irodalmi műveltség már szűkebb felépítményén a csúcs: az alkotás. Minden egyes téglá ezért a csúcsért van, s e csúcs minden egyes téglára támaszkodik. Legtalálóbban talán esztéta-műveltségnek nevezhetnénk, hiszen minden ízében esztétikai jellegű.

A rétori életforma

Az iskolából kikerült ifjak a társadalmi élet legkülönbébb rétegeiben helyezkedtek el. Megszállták a katonai, hivatalnoki állásokat, vagy ügyvédeké lették. Mind e pozíciókban eloquentiájuk mankóján iparkodtak magasabbra és magasabbra jutni. Az apró-cseprő ügyekben buzgólkodó ügyvédecskék, akikről TACITUS oly megvetéssel szólt, ékesszólásukkal igyekeztek keresett ügyvéddé lenni — persze a jogi szabályokkal a pragmatici szolgáltak nekik, ők csak a hatásos beszéd egybeállításán fáradoztak — a hivatalnokok és katonák e révén próbálkoztak beférközni a magasabb körökbe, s így biztosítani előhaladásukat. Voltak, akik nevelő és társalkodóként előkelő házakhoz szegődtek be, vagy mestereik példájára maguk is iskolát nyitottak. Akinek pedig sehol sem sikerült megvennie a lábát, az mint »önálló értelmiség«, ékesszólásának úton-útfélen való mutogatásával koldulta össze a mindennapi kenyeret. Mégis e különféle életpályákon működő rétoránítványokat egységes alakulattá kovácsolta a mélyen beléjük édzett rétori-esztéta műveltség.

Ez lényük legmélyebb alapjává tette a forma bálványozó szeretetét. A pliniusi tantum elocutio elve csak az irodalom területén való megnyilatkozása az általános forma-kultusznak. A formát minden másfajta megnyilvánulásban is élvezték, elsősorban természetesen a különféle művészetekben.

A formai szépség iránt érzett hódolat, ez fűzi össze a különféle pályákon működő és különféle társadalmi osztályokba tartozó rétor-nevelteket, s ez fundamentuma a rétori életformának, mely legtömörebben talán így határozható meg: formaalkotás és formaélvezés. Formaalkotás az irodalomban, formaélvezés a művészetekben. Bármennyi munkát rótt rájuk beosztásuk, csak akkor voltak elemükben, ha szokásos napi foglalatosságaik közül szabadulva átadhatták magukat e gyönyörűségeknek. PLINIUS levelei tanúsítják, hogy mily tehernek érezte hivatali elfoglaltságát, s mennyire vágyott az otium — a szabad idő — után, hogy kedvtelésének élhessen.

Az alkotások s az alkotók nagy számá szinte kórtünete ennek a kor-nak. Megtanulható az alkotás, vallották a rétorok, s növendékeik kikerülve az iskola falai közül, e tanulságot jogalapnak érezve az alkotáshoz, majd mindannyian hozzá is fogtak. A rétori iskola nem »olvasókat«, hanem a mesterekhez hasonló »írókat« nevelt. Az alkotás a legmagasabbfokú kulturáltság bizonyítékaként tűnt fel, hiszen csúcspontja volt a rétori műveltségnek. A műveltség pedig, a reneszánsz korát kivéve talán sohasem örvendett oly megbecsülésnek, mint most. Műveletlennek lenni (rudis, incultus) szégyen volt, a műveltet (cultus) dicséretekkel halmazták el, hódolattal öveztek. Ily viszonyok közt ki ne iparkodott volna bebizonyítani, hogy ő a műveltség tetőfokán áll, mert alkot? PETRONIUS, Trimalchio személyében szatirizálja is e felfogást. Trimalchio úgy véli, hogy csak abban az esetben ismerik el műveltségét, ha saját szerzeményű költeményeket mutat fel [63].

A már ismertetett eloquentia-fajok közül nem mindegyiket művelték egyaránt. Különös előnyben részesítették a költészetet. Centrális helyzeténél fogva, melyet a nevelésben elfoglalt, ez teljesen érthető is. Főként a rövid lélekzetű lírikumok számát szaporították. FRIEDLAENDER

azzal magyarázza a kisművészet e térhódítását, hogy az írók az állásukkal járó lekötöttségük miatt csak rablott percekben áldozhattak a műzsáknak, s így terjedelmesebb munkák írásába nem igen kezdtek [64]. De ezen kívül más oka is van még e jelenségnek. A forma technites-ei azért vonzódtak annyira a kisművészet felé, mert anyaga a cizellálásra, az ötvözésre, az aprólékos kidolgozásra sokkal alkalmasabb, mint a nagyművészeté. A görögség alexandriai korszakában, melynek szellemében egyenesen leszármazottja a római hellenizmus, elvként hirdették, hogy az írásművészet csúcspontja nem a hatalmas terjedelmű, hanem a rövid lélegzetű, de formában a tökéletességig csiszolt poema. Így lettek akkor is a lírai és epikai apróságok a legmagasabb rendű műfajjá. VALERIUS CATO, a híres grammatikus ültette át ez alexandriai felfogást Rómába [65]. A nemrég letűnt *l'art pour l'art* idején mi is megfigyelhettük, hogy a költők mennyire felkarolták a kisművészetet, s mily jelentőségre emelkedett oevrejükben a szonett, ennek legjellegzetesebb megnyilatkozása.

A költésnek ez az elnépszerűsödése a dilettantizmus tobzódásának jele, az esztéta-kultúra felszívódásának mindenkori kísérő jelensége. Ez szinte kitenyészti a dilettáns poétákat, különösen, ha mint e hellenisztikus korban és a reneszánsz idején, az alkotást magát is a kultúráltság ismérveként tüntetik fel. A tanultság foglalja el a költésre egyedül felhatalmazó tehetség helyét, s így lép a született költő, a poeta natus helyére a dilettáns egy faja, a poeta doctus. Már HORATIUS panaszkodott azon, hogy valóságos írásdüh fogta el az embereket, s divattá lett költeni. Pedig hát — mondja a gyógyításhoz orvos, a kovácmesterséghez kovács, a zenéhez zenész kell, csupán költeményeket akar mindenki írni [66]. Gyakran gúnyolódott azokon, akik még az utcasarkon is verseiket olvasták az arra menőknek. A műkedvelő költőcskéek egyre szaporodtak. MARTIALIS és JUVENALIS elkeseredettsége mélyebb, gúnyja metszőbb ellenük, mint HORATIUSÉ volt. MARTIALIS szerint az utcasarkon ácsorgó poéták veszedelmesebbek, mint a gyerekeket rabló tigris, mint a kígyó vagy a skorpió. Rárohannak áldozatukra, s rendületlenül követik fürdőjébe, az asztalához, sőt megzavarják álmát is [67]. JUVENALIS felháborodva kiált fel, hogy miért mindig csak ő legyen hallgató? Hányszor zaklatta már Theseájával Codrus, s büntetlenül recitálta a fülébe ez togatáit, az meg elégiáit [68]. HORATIUS, MARTIALIS és JUVENALIS vérbeli költők, s ezért méltatlankodnak a fűzfapoéták e rajzásán. Persze, a futószalagon gyártott költők másként látják a helyzetet. Ők örülnek a gazdag irodalmi termésnek. PLINIUS például áradozva újságolja, hogy »ez évben a költők nagy serege vonult fel. Egész április hónapban egy nap sem volt, mikor ne recitált volna valaki« [69].

Azok az utcasarki költők, akikről HORATIUS, MARTIALIS meg JUVENALIS említést tesz, a tanultak proletár rétegéből kerültek ki. Koldúsboton tengették életüket. Társadalmilag a koldúsokkal, tányérnyalókkal egy szinten állottak. A gyanútlan járókelők nyakába varrták magukat, hogy »művészetükért«
könyörületből tartsák ki őket. A születési és pénzarizistokrata családokhoz szegődöttek mint fényes udvaroncok — hasonlóan a reneszánsz korabeli udvari költőkhöz — uruk és mecénásuk érdemeit zengették epikában, lírában egyaránt. Életszínvonaluk természetesen sokkal magasabbrendű, mint kóborló társaiké. Azok leghőbb vágya volt, hogy ily gazdag mecénás kegyeibe férközhessenek. A magasrangú hivatalnokok és

katonák éppúgy mutogatták és kínálgatták költészetük drágagyöngyeit, mint amaz útonálló. A fényűzően berendezett irodalmi szalonokban nap-nap után recitálták műveiket a legelőkelőbb hallgatóság előtt. Számunkra JUVENALIS festette meg MARCUS AURELIUS nevelőjének, FRONTONAK pompás irodalmi szalonját, ki egyben mecénásként is ismert volt. »Mindig visszhangzanak FRONTO platánjai, az állandó felolvasástól megremegtetett márványfalai és megrepesztett oszlopai — írja — s a legkisebb költőtől a legnagyobbig mind szerepelnek« [70]. Minden társadalmi osztályban feltalálhatók voltak a rétori nevelés mély hatására mutató dilettánskodók. S a legágrólszakadtabb, aki a poétai tornák mutatványaiból élt, éppúgy, mint a legelőkelőbb, aki gondtalan otium perceiben irdogált, egyaránt a költői dicsőségről álmodozott, mert a költészet mindenek felett való becsülete ezt tüntette fel a legkíváncsabbnak. Fordult a világ. Hol vannak már azok az idők, mikor nem volt becsülete a költői művészetnek? A virtuosos ősök késő unokája többre értékelte versikeit, mint díszes méltóságát. Mindnyájukat az írói önérzet tüze fűtötte, s ha nem érték is el a vágyott költői dicsőséget, maga az a tény, hogy irodalmárkodtak, bizonyos büszke öntudattal töltötte el őket. A puritán életfilozófusok meg is botránkoztak az irodalmi emberek e páváskodásán.

Óriási arányokat öltött az irodalom élvezése is. Innen magyarázható, hogy szinte intézményesen biztosították: A nyilvános előadótermekben rendszeresen tartottak előadásokat, s így mindenkinek lehetőséget adtak arra, hogy műélvezetben részesüljön. A forma iránt nagy fogékonysággal bíró közönség tömegesen kereste fel e termeket. Igaz, hogy a hallgató legtöbbször maga is író volt. Nagy számban voltak magán előadótermek is. Egy-egy gazdag irodalomkedvelő, persze legtöbbször maga is irodalmár, mint TITINIUS CAPITO, házáat készségesen rendelkezésre bocsátotta az előadóknak [71]. Ezek is nagy látogatottságnak örvendtek. PLINIUS SENTIUS AUGURINUS felolvasását, mint írja, három napon át hallgatta [72]. TITINIUS CAPITO sem mulasztott el egyetlen alkalmat sem [73]. A legelőkelőbbek a felső tízezer irodalmi szalonjai voltak, melyekben a legkíválóbbak gyönyörködtek a hallgatóságot a pazarul megrendezett irodalmi estélyeken. E körben még a szűk családi étkezések sem folyhattak le poémák felolvastatása nélkül. PLINIUS írja, hogy ha magukban is ebédelnek, kettesben a feleségével, szolgálja akkor is felolvas nekik a költők könyveiből [74].

E pezsgő irodalmi élet a rétori életforma széles elterjedtségén alapult.

A tudatos műélvező szeretetével csüggenek a képzőművészet alkotásain is. Mint e rétori életforma legtökéletesebb megvalósítójára, megint csak PLINIUSRA kell hivatkoznunk. Megható, hogy mily gyönyörűséggel beszél egy korinthusi bronzszoborról, mely valódi antik munka volt, s annyira megtetszett neki, hogy megvette. Részletesen leírja, igyekszik minden izmát, minden hajlását és domborulatát olvasója képzeletébe vésni. Jellemző e szépségrajongóra: kedves műtárgyát szülővárosa, Como Jupiter temploma számára ajánlja fel, hogy szépségének csodálatában így mindenki elmerülhessen [75]. Máskor Spurinna életéről fest képet, s elragadtatással szól az asztalát ékesítő antik egyszerűségű sima ezüst edényekről és korinthusi vázákról, melyek mind az öregúr szívéhez nőttek, anélkül, hogy vonzották volna őt [76].

Mély hatással vannak rá az építészet remekei is. Szinte kéjelegve

bontja alkatrészeikre leírásaiban a szebbnél szebb villákat. Hogy az épület mint műtárgy, mily eleven formaátélést váltott ki belőle, ezt az a levél mutatja, melyben két legkedvesebb, leggyönyörködtetőbb villáját hasonlítja össze egymással. Mindkettő a baiae-i nyaralóhelyek stílusában épült. Az egyik magas szikla tetejéről tekint a tengerre, a másik szinte belelapul az öbölbe. Amazt tréfásan tragédiának, emezt komédiának szokta nevezgetni, mert az mintha fenséges kothurnusban járna, ez pedig megmosolyogtató soccusban [77]. A tragédia-villa és a komédia-villa, e két elnevezés, lelke műhatásokat finoman feldolgozó tevékenységébe enged bepillantást. Villa Laurentiájának sokhangulatú márványtermein örömmel vezet végig, s a finomult ízlés bizonyos büszkeségével mutatja be két szobáját, mely inkább az eleganciát, mint a vagyont tükrözi. Magis elegantes, quam sumptuosae, mondja, mintegy lebecsülve, és élesen megkülönböztetve ezzel a pusztá gazdagság ízléstelen pompázását a művészet ízléses ragyogásától. Hatalmas, ajtónagyságú ablakok isszák magukba a napfényt, a levegőt, a hegyeket, a völgyeket, a tengert, úgy, hogy szinte beáramlik rajtuk a szabad természet az épület zártságába, s valósággal festményként díszíti a termeket. Nem telik be az elmésen elhelyezett ablakok dicséretével sem. A triclínium minden falát mintegy kitarják. Elölről, balról, jobbról tekintve, mintha csak három tengert látna az ember, hátrafordulva meg erdőkkel, hosszas hegláncokkal találja szemben magát. Folyosókkal, teraszokkal, boltíves csarnokokkal oszlik bele az épület tömbje a körülvevő füge- és szederfák sűrűjébe s a kert virágainak illatába [78]. Mennyire közreműködik itt a természet a ház artistikájának emelésében!

Persze, csak a legnagyobbaknak jutott osztályrészül, hogy a képzőművészet remekeivel vegyék körül magukat, gyönyörű palotákban vagy villákban lakjanak, melyek felszerelésének minden darabja valóságos műkincs. QUINTILIANUS, PLINIUS, FRONTO élete ily pompás színpadon játszódott le. De a vágy e szép dolgok után benne élt a legelesettebb, a legszegényebb utcára szorult recitálóban is. Az életfilozófusok mindebben csak a pompázni vágyást látják, s szemére is hányták únos-úntalan a rétoroknak, hogy ily hiú cifraságok boldogítják őket, s ezek elérésére törekcszenek.

Pedig e »hiúságok« szerete énjük legmélyéből fakadt: a formai szépség imádatából. Megvalósítani és élvezni e formai szépséget: ez a rétori életforma lényege. Mondhatnánk talán esztéta-életformának is, hiszen az esztétikai jellegű rétori műveltség felkeltette igények hozták létre.

JEGYZETEK:

- [1] Tacitus. *Dialogus de oratoribus*. I. c. Taciti Corn. libri, qui supersunt. Ed. Georgius Andresen, *Recogn. Carolus Halm*. TOM. post. 281. p.
- [2] L. Ókori Lexikon 2. köt. *Rhetores* címszót.
- [3—4] Tacitus i. m. 18. c. 297. p.; 20. c. 300. p.
- [5—6] Vö.: Martin Schantz: *Geschichte der römischen Litteratur*. I. 1. 245. 1. (Iwan Müller.).
- [7] Friedlaender. *Sittengeschichte Roms*. Phaidon Verlag 593. 1.
- [8] *Poeticae artis honos non erat, et si quis in ea re studebat, aut sese, aut convivia applicabat, grassator vocabatur*, Idézi Aulus Gellius: *Noctes Atticae*. Lib. XI. Cap. 2.

- [9] Multa legas, factio, perlectis neglege multa; Nam miranda canunt, sed non credenda poetae. Dicta Catoris. Iterum ed. Geyza Némethy. Bpest. 1895. 30. p.
- [10] Quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet. Idézi Norden: Die antike Kunstprosa. I. k. 164. l.
- [11] M. Fabius Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert 2. k. 472—3. l.
- [12] Tacitus. I. m. 1. c. 281. p.
- [13] Seneca Controversiái fényes példái ennek. Maga is megjegyzi utolsó könyvének előszavában, hogy szégyenli, amiért a controversiák összeírása helyett nem nemesebb dolgokkal foglalkozott.
- [14] Friedlaender. I. m. 602. l.
- [15—17] Tacitus I. m. 10. c. 289. p.; 10. c. 290. p.; 4. c. 284. p.
- [18] Friedlaender. I. m. 595. l.
- [19] Martin Schantz. I. m. II. l. 478. l.
- [20] Friedlaender. I. m. 594. l.
- [21] Tacitus. I. m. 20. c. 300. p.
- [22] Friedlaender. I. m. 594. l.
- [23] Vö.: Velleius Paterculus. Historiae Romanae.
- [24] Vö.: Q. Curtius Rufus. Historiae Alexandri Magni.
- [25] Friedlaender. I. m. 595. l.
- [26] Vö.: Révay József: Petronius és kora. 167. l.
- [27] C. Plinii Caecilii Secundi Epistularum libri novem. Rec. Mauritius Schuster. Ep. I. 16. 23. p.
- [28] Friedlaender. I. m. 581. l.
- [29—32] Quintilianus. I. m. 1. k. 111.; 112.; 49.; 118. l.
- [33—34] Quintilianus. I. m. 2. k. 486.; 293—323. l.
- [35—36] Quintilianus. I. m. 1. k. 112.; 118.; 121. l.
- [37] Jánosi Béla: Az esztétika története. I. k. 385. l.
- [38—41] Quintilianus. I. m. 2. k. 301.; 487.; 112—118., 300. l.
- [42—44] Friedlaender. I. m. 582.; 593.; 594. l.
- [45] Idézi Hatvany Lajos *Plinius, a levélíró* c. munkájában. 88. l.
- [46] Uo.
- [47—48] Plinius. Ep. II. 3. 39. p.; I. 16. 23. p.
- [49—52] Quintilianus. I. m. 2. k. 409.; 489.; 299.; 301. l.
- [53—54] Friedlaender. I. m. 647.; 587. l.
- [55—56] Horatius. De arte poetica leber. 408, sks.; 15. sks.
- [57—58] Plinius. Ep. VIII. 4.; IV. 27.
- [59] Friedlaender. I. m. 638. l.
- [60] Plinius. Ep. I. 16.
- [61] Vö.: Martin Herz: Renaissance und Rokoko in der römischen Litteratur. 18. l.
- [62] Theophile Gautier: Baudelaire.
- [63—64] Friedlaender. I. m. 641.; 637. l.
- [65] Némethy Géza. A római elégia. 34. l.
- [66] Horatius. Epist. lib. II. l. 108. sk.
- [67] Friedlaender. I. m. 613. l.
- [68] Juvenalis. Sat. I. 7.
- [69] Plinius. Ep. I. 13. 19. p.
- [70] Juvenalis. Sat. I. 12—15.
- [71—78] Plinius. Ep. VIII. 12. 258. p.; IV. 27. 138. p.; VIII. 12. 258. p.; IX. 36. 311, p.; III. 6. 81. p.; III. 1. 73. p.; IX. 7. 282. p.; II. 17.

РИТОР, РИТОРСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, РИТОРСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ В ЭЛЛИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД РИМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Л. Байда

Автор старается объяснить — там и сям с претензией синтеза проблематики современной эры — довольно запущенную области отечественной античной науки, период римского эллинизма. По его мнению, типы ритора и жизнефилософа воплощают в себе два самых характерных и самых важных, противоречивых друг другу идейных течения римского эллинизма. В этом очерке он стремится, хоть в главных

чертах, показать тип ритора, только отмечая, что какие общественные факторы оформили его. В первой главе он вспоминает о том понятийном содержании слова «ритор», которое по свидетельствованию аукторов приписывали ему современники; во второй главе разбирает свойственное образование риторов, а в третьей главе очерчивает их образ жизни.

RHETOR, RHETORISCHE BILDUNG, RHETORISCHE LEBENSFORM IN DER HELLENISTISCHEN PERIODE DER RÖMISCHEN KULTUR

Von *L. Vajda*

Der Verfasser versucht hier auf ein ziemlich vernachlässigtes Gebiet der vaterländischen Altertumswissenschaft, auf die Periode des römischen Hellenismus, ein Licht zu werfen — hie und da auch mit Anspruch auf eine sich aus der Problematik der modernen Zeit ergebende Synthese. Seiner Auffassung nach verkörpern die Typen: Rhetor und Lebensphilosoph die beiden charakteristischsten und wichtigsten, einander widersprechenden Ideenströmungen des römischen Hellenismus. — In dieser Studie versucht er uns den Typ des Rhetors wenigstens in seinen Hauptzügen vorzustellen, wobei er die Frage, was für gesellschaftliche Faktoren diesen Typ hervorgebracht haben, nur kurz berührt. Im ersten Kapitel erläutert er den Begriffsinhalt des Wortes Rhetor, welchen die Zeitgenossen — nach dem Zeugnis der Autoren — damit verbanden; im zweiten Kapitel analysiert er die spezielle Bildung des Rhetors; im dritten Kapitel skizziert er die Form seiner Lebensweise.